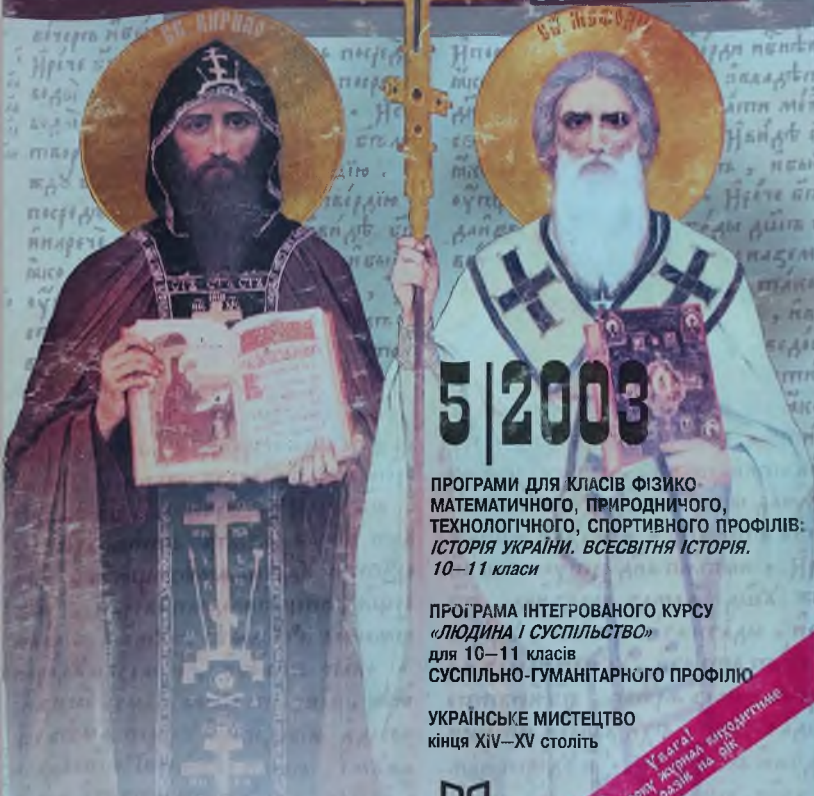

ІСТОРІЯ

В ШКОЛАХ УКРАЇНИ

5 | 2003

ПРОГРАМИ ДЛЯ КЛАСІВ ФІЗИКО
МАТЕМАТИЧНОГО, ПРИРОДНИЧОГО,
ТЕХНОЛОГІЧНОГО, СПОРТИВНОГО ПРОФІЛІВ:
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.
10–11 класи

ПРОГРАМА ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ
«ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО»
для 10–11 класів
СУСПІЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО
кінець ХІV–ХV століть

ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА» —
ЦЕ ЖУРНАЛИ НОВОГО ПОКОЛІННЯ

ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА

Увага!
10 років журналу «Історія»
з 2004 року журнал виходить раз на рік

ІНДЕКС 74644

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

Програми для класів фізико-математичного, природничого, технологічного, спортивного профілів загальноосвітніх навчальних закладів. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. 10, 11 класи _____ 2

Програма інтегрованого курсу «ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО» для 10–11-х класів суспільно-гуманітарного профілю _____ 8

Програма курсу за вибором «ПРАКТИЧНЕ ПРАВО» для 8 (9)-го класу загальноосвітніх навчальних закладів _____ 15

ІСТОРИЧНА ОСВІТА: ЗМІСТ, ФОРМИ, МЕТОДИ

Ігор ГИРИЧ

Роль історії в системі орієнтаційних цінностей: до проблеми викладання історії України XIX — початку XX ст. (Закінчення) _____ 17

МЕТОДИКА, ПРАКТИКА, ДОСВІД

Сергій ТЕРНО

Як підвищити ефективність навчання? (Науково-технологічні засади формування історичних понять) _____ 21

Володимир КОМАРОВ

До питання про систему методів навчання історії в школі (Загальнометодичний аспект). (Продовження) _____ 26

МЕТОДИЧНА СЛУЖБА В ДІІ

Ганна МИХАЙЛОВИЧ

Виховуємо творчого вчителя (З практики застосування пілотного проекту «Дворічне стажування» Миколаївським обласним інститутом післядипломної освіти) _____ 30

НАУКА — ВЧИТЕЛЮ

МАТЕРІАЛИ ДО УРОКІВ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Українське мистецтво кінця XIV—XV століть _____ 32

Володимир БАРАН

Археологічні культури та літописні племена напередодні утворення Київської держави (VIII—X ст.) _____ 36

Андрій БУЛЬВІНСЬКИЙ

Українсько-московська війна 1658—1659 років _____ 41

Павло ПОЛЯНСЬКИЙ

«Олюднюючи» уроки історії (До питання про чисельність жертв громадянської війни 1936—1939 рр. в Іспанії) _____ 46

ПАМ'ЯТКИ МИНУЛОГО — ДІАЛОГ ЕПОХ І КУЛЬТУР

УРОК У МУЗЕЇ

Галина РИБАЛКО

Вічний подих минулого: залами Євпаторійського краєзнавчого музею _____ 51

ІНФОРМАЦІЯ. ПОВІДОМЛЕННЯ

У Міністерстві освіти і науки України _____ 50

Про проведення четвертого Всеукраїнського конкурсу учнівських пошукових робіт «Слідами історії» _____ 54

АВТОРИ НОМЕРА _____ 56

ЗАСНОВНИКИ:

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»

Заснований у 1995 році

Виходить шість разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 1837 від 19.01.1996 р.
Передплатний індекс 74644

№ 5 (35) 2003

ВЕРЕСЕНЬ—ЖОВТЕНЬ

Схвалено вченою радою Інституту педагогіки АПН України (протокол № 8 від 4 вересня 2003 р.)

Головний редактор

Віталій ВЛАСОВ

Редакційна колегія:

Надія БІБІК,

Анатолій БУЛДА,

Ігор ГИРИЧ,

Нестор ГУПАН,

Юрій ЗАВАЛЕВСЬКИЙ,

Раїса ЄВТУШЕНКО,

Людмила КАЛІНІНА,

Олег КРИЖАНІВСЬКИЙ,

Станіслав КУЛЬЧІЦЬКИЙ,

Володимир КОМАРОВ,

Юлія ЛЕБЕДЄВА,

Тетяна ЛАЛИЧЕНКО,

Фелікс ЛЕВІТАС,

Віктор МИСАН,

Юрій МИЩИК,

Петро МОРОЗ

(заступник головного редактора).

Віктор ОГНЕВ ЮК,

Петро ПАНЧЕНКО,

Павло ПОЛЯНСЬКИЙ,

Олена ПОМЕТУН,

Тетяна РЕМЕХ

(заступник головного редактора).

Федір ТУРЧЕНКО,

Олександр УЛОД,

Ігор УСЕНКО

Над номером працювали:

Ірина КРАСУЦЬКА (відповідальна за випуск)

Наталія ГАЛАНЕВИЧ (літредaktor)

Лариса ЛУПІЙ, Ігор СОКОЛОВ (коректори)

Володимир ЛИТВИНЕНКО (художньо-дизайнер)

Лариса АЛЕНІНА (технічний редактор)

ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»

Директор видавництва

Юрій КУЗНЕЦОВ, тел. 234-41-87

Головний редактор видавництва

Олег КОСТЕНКО, тел. 246-71-45

Заступник головного редактора видавництва

Василь СМОЛЯНЕЦЬ, тел. 227-00-92

Заступник директора з виробництва

Валентина МАКСИМОВСЬКА, тел. 246-71-45

Головний художник

Володимир ЛИТВИНЕНКО, тел. 246-70-83

Завідувач відділу реалізації та реклами

Роман КОСТЕНКО, тел. 235-50-53

Адреса видавництва та редакції:

01004, Київ-4, вул. Басейна, 1/2,

тел. 227-00-92

Підготовка та друк СМП «АВЕРС».

04214, Київ, пр. Оболонський, 36

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 586

від 05.09.2001 р.

Здано до набору 08.08.2003. Підписано до друку

02.10.2003. Формат 60x84¹/₂. Папір офсетний. Друк

офсетний. Умовн. друк. арк. 6,5. Обл.-вид. арк. 7,1.

Наклад 2525 пр. Зам. 3-113.

За достовірність фактів, цитат, власних імен,

посилань на літературні джерела відповідають автори публікацій.

Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора. Рукописи не повертаються.

Листи та матеріали для публікацій можна відіслати електронною поштою: vlasov@i.com.ua

Усі права захищено. Відтворення матеріалів або їх фрагментів будь-яким способом можливе лише за письмової згоди видавництва «Педагогічна преса».

© «Педагогічна преса», 2003

© «Історія в школах України», 2003

міна (хоча можна починати формувати поняття з уведення нового терміна); 5) виконання учнями вправ для засвоєння нового поняття; 6) використання засвоєного поняття для пізнання нових історичних явищ.

Однак слід зазначити, що не всі поняття необхідно формувати саме в «класичний спосіб». Такого механізму засвоєння вимагають лише поняття високого ступеня узагальнення (загальноісторичні та соціологічні, за класифікацією Н. Андрієвської). Тобто це такі поняття, які узагальнюють факти і явища, притаманні певній епосі, або узагальнюють зв'язки й закономірності історичного процесу в цілому. Проте працювати над поняттями у «класичний спосіб» слід тоді, коли вчитель ставить за мету сформувати логічні операції мислення, передусім уміння узагальнювати.

Окремо історичні поняття, що узагальнюють факти певного періоду історії окремих країн, як правило, формуються шляхом таких прийомів, як визначення-опис, визначення-перерахування, визначення-приклад; стисле пояснення. За допомогою цих прийомів формуються також загальноісторичні та соціологічні поняття, коли ставиться мета швидко опанувати знаннями.

Таким чином, *підвищення ефективності процесу засвоєння історичних понять має відбуватися у таких напрямках*: 1) *уведення у зміст історичної освіти проблемної інформації* (історичні явища та процеси мають подаватися в системі взаємозв'язків та суперечностей); 2) *планування в навчальному процесі діяльності, яка передбачає засвоєння наукових теоретичних понять* (аналіз, синтез, узагальнення); конкретно ця діяльність має здійснюватися під час виконання творчих завдань і вправ для засвоєння та застосування понять.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возрастная и педагогическая психология / В. В. Давыдов, Т. В. Драгунова, Л. Б. Иетльсон и др. / Под ред. А. В. Петровского. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1979.
2. Субтельний О. Україна. Історія. — К.: Либіль, 1991.
3. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. / За ред. В. А. Смолія. — К.: Україна, 1995. — Т. 1.
4. Рибалко І. К. Історія України. Дорайонський період: Підручник. — 2-е вид., перероб. і допов. — К.: Вища школа, 1991.
5. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов). — М.: Педагогика, 1972.
6. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Под ред. В. В. Давыдова. — М.: Педагогика, 1991.

7. Рубинштейн С. Д. О мышлении и путях его исследования. — М.: Изд-во АН СССР, 1953.

8. Стоунс Э. Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения. Пер. с англ. / Под ред. И. Ф. Талызиной. — М.: Педагогика, 1984.

9. Гальперин П. Я. К исследованию интеллектуального развития ребенка // Возрастная и педагогическая психология: Тексты / Сост. и коммент. Шуаре Марага О. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.

10. Возрастная и педагогическая психология / В. В. Давыдов, Т. В. Драгунова, Л. Б. Иетльсон и др. / Под ред. А. В. Петровского. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1979.

11. Методика преподавания истории в средней школе. — М.: Просвещение, 1986.

12. Мельник Л. Г. Методика викладання історії в середній школі. — К.: Вища школа. — К., 1974.

13. Леонтьев А. Н. О некоторых перспективных проблемах советской психологии // Вопросы психологии. — 1967. — № 6.

14. Вагин А. А. Методика преподавания истории в средней школе. — М.: Просвещение, 1968.

15. Методика преподавания истории в средней школе. — М.: Просвещение, 1986.

16. Ильенков Э. В. Философия и культура. — М.: Политиздат, 1991.

17. Поспелов Н. Н., Поспелов И. Н. Формирование мыслительных операций у старшеклассников. — М.: Педагогика, 1989.

18. Лернер И. Я. Познавательные задачи в обучении истории (материалы к опытной работе учителей). — М.: Просвещение, 1968.

До питання про систему методів навчання історії в школі* (Загальнометодичний аспект)

Володимир КОМАРОВ

Отже, підбиває підсумок учитель, навіть за умови користування ручними знаряддями праці поділ праці між робітниками веде до значного підвищення продуктивності праці. Але це потребує найманої робочої сили. Яким же чином в Англії з'явилась велика кількість найманих робітників? Учням повідомляються такі факти. Протягом XVII—XVIII ст. в англійському селі відбувався процес інтенсивного розорення дрібних і середніх селянських господарств. На кінець XVIII ст. дрібні власники практично перестали існувати як окремий прошарок англійського суспільства. Для

феодалного суспільства були характерними такі соціальні групи, як дрібні і середні землевласники-селяни та великі земельні власники-феодалі. Основними групами капіталістичного суспільства є великі підприємці та наймані робітники. Дрібними власниками свого часу в англійських містах були також ремісники. Вони володіли невеликими ремісничими майстернями. Чим же пояснити, що для феодального суспільства була характерною наявність великої кількості дрібних власників: селян або ремісників? Як свідчить практика навчання, це запитання є складним для восьмикласників.

Після певних роздумів вони зазначають, що за умови використання ручних знарядь праці та

* Продовження. Початок див.: 2003. — № 3.

відсутності її поділу тільки дрібний власник міг бути зацікавлений у результатах своєї праці.

Продовжуючи виклад матеріалу, вчитель повідомляє, що через деякий, досить короткий проміжок часу прошарок дрібних власників в англійському суспільстві майже повністю зник. Англійське суспільство розмежувалося на власників значних капіталів та позбавлених будь-яких засобів існування колишніх селян і ремісників. Для того, щоб у восьмикласників виникло образне уявлення про становище селян і ремісників у тогочасному англійському суспільстві, на уроці можна використати уривок з твору Марка Твена «Принци та жебрак».

«Я — Йокел, колись був фермером і жив у достатку, були в мене діти та кохана дружина. Тепер я нічого не маю і займаюсь я не тим. Дружина і діти померли. Можливо, вони в раю, а може, у пеклі. Але, хвала Богові, не в Англії... Я — раб! Чи зрозуміте вам це слово? Англійський раб! Ось він стоїть перед вами. Я втік від свого господаря. Якщо мене знайдуть, нехай буде проклята країна, яка створила такі закони. Я буду повшений». (Художественно-історическая хрестоматія. Средние века. — М., 1977. — С. 168).

Таким чином, говорить учитель, у тогочасному англійському суспільстві виникла велика кількість людей, позбавлених будь-яких засобів існування. Яким же чином вони могли прогодувати себе і свої родини? Після певних роздумів дехто з учнів говорить, що все необхідне для існування можна купити. Привертаючи увагу восьмикласників до таких висловлювань, учитель зазначає, що для того, щоб щось купити, треба мати гроші або щось продати. У колишніх селян грошей не було. Що ж вони могли продати, щоб забезпечити своє існування? Витримавши паузу з метою досягнення належного рівня розумового напруження, учитель повідомляє учням, що ці люди могли продавати єдине — свою здатність до праці, тобто себе як робочу силу. Саме за неї можна було одержати гроші і купити все необхідне для життя. Наявність великої кількості покупців зумовила існування в тогочасній Англії величезного попиту на найрізноманітніші товари і, зрештою, потребувала значного підвищення продуктивності праці, що, в свою чергу, стимулювало розвиток технічного прогресу.

Потім учитель повідомляє про найважливіші технічні винаходи того часу, тобто наводить певний фактичний матеріал (див.: «Історія в школах України». — 2003. — № 3. — С. 25).

Розповідаючи про механічну прядку «Дженні», учитель зазначає, що її приводила в дію людина. Але сам процес прядіння був механізований за допомогою спеціального пристрою. Ця прядка давала тонку, але німіцну пряжу. У 1769 р. було винайдено так звану ватермашину. Вона вже приводилася в дію за допомогою води. Крім того, на цій машині можна було виготовляти набагато більше пряжі, ніж на її попередниці. У 1771 р. в Англії було збудовано першу фабрику, де працю-

вало 600 осіб. Ватермашини давали міцну, але досить грубу пряжу. Нарешті в 1779 р. була винайдена Кромптоном винайшов верстат, на якому виготовлялася міцна і водночас тонка пряжа. Усі ці винаходи в десятки і навіть сотні разів підвищували продуктивність праці. Але вони потребували використання найманної робочої сили. Працювати повинні були люди, позбавлені будь-яких засобів до існування, крім роботи на фабриках. Тільки в такому разі вони могли бути **зацікавленими** в результатах своєї праці, оскільки не був єдиний спосіб заробити собі на життя.

Повідомивши ці факти, вчитель проводить з учнями приблизно таку бесіду.

Учитель. Чому впровадження машин сприяло істотному підвищенню продуктивності праці?

Учні. Машини працюють набагато швидше за працівника.

Учитель. До яких результатів веде підвищення продуктивності праці?

Учні. До збільшення кількості виробленої продукції.

Учитель. Хто ж споживав величезну масу продукції, виготовленої за допомогою машин?

Учні. Її можна було продавати за кордон. Крім того, продукцію могли купувати ті самі робітники, які її виготовляли.

Учитель. Чому робітники, які обслуговували машини, змушені були купувати продукцію, яку самі виробляли? Адже добре відомо, що ремісники свого часу цього не робили?

Учні. Робітники жили тільки на зарплату і змушені були купувати все необхідне для життя, у тому числі й те, що самі виробляли.

Учитель. Як таке становище робітників впливало на їхнє ставлення до праці?

Учні. Оскільки робота на фабриках була єдиним джерелом існування робітників, то вони намагалися працювати якомога краще.

Учитель. Так чому в Англії у XVIII ст. відчувалася гостра потреба у впровадженні машин і чому впровадження їх було можливим?

Учні. Значна частина населення Англії в той час уже була позбавлена будь-яких інших засобів до існування, крім роботи за наймом, їм була потрібна величезна маса різноманітних речей повсякденного вжитку. А це означало, що відповідні підприємства могли збільшувати їх виробництво. За умов ручної праці це було неможливим. Можливість упровадження машин пояснюється тим, що на той час в Англії вже існували великі підприємства з чітким розподілом праці між працівниками. Саме це й зумовило заміну ручної праці працею машин.

Завершуючи цей урок, учитель може навести уривок з роману Ч. Діккенса «Крамниця старожитностей», в якому характеризується становище в Англії в результаті промислової революції.

«По обидва боки дороги аж до самого небосхилу фабричні димари... жбурляли в небо хмари чорного їдкового диму, отруюючи повітря цих сумних

місце... якісь чудернацькі машини крутились, гризли ланцюгами, струщували землю своїми рухами і час від часу голосно скрикували, неначе не стерпівши якихось тортур...» (Художественная литература в преподавании новой истории [1640—1917]. — М., 1978. — С. 89—90).

Створивши відповідний історичний образ, учитель організовує з учнями співбесіду за такими запитаннями:

- Чому праця машин повністю витіснила ручну працю?

- Яке значення при цьому мав чіткий розподіл праці між робітниками?

- До яких соціальних зрушень привело масове впровадження машин?

- Яке це мало значення для подальшого розвитку англійського суспільства?

Після обговорення цих запитань учитель розповідає учням про розвиток тогочасної англійської науки. Маються на увазі наукові досягнення таких видатних учених, як І. Ньютон і А. Сміт.

Як свідчить схема 5 (див.: «Історія в школах України». — 2003. — № 3. — С. 26), урок «Промислова революція в Англії» можна проводити інакше, починаючи із з'ясування поняття «машинна праця». На перший погляд, це буде рух, так би мовити, в зворотному напрямі порівняно з щойно описаним методичним варіантом. Зазначимо також, що необхідною умовою проведення уроку за другим варіантом є відповідний рівень підготовки учнів та попереднє ознайомлення їх із текстом підручника. На початку уроку доцільно використати уривок з літературного твору Ч. Діккенса «Крамниця старожитностей». Наведемо кілька найбільш характерних рядків. «Чоловіки, жінки та діти працювали біля машин, підкидаючи вугілля, жебракували на дорозі або ж, похмуро озираючись по боках, стояли на порозі своїх помешкань, що були навіть позбавлені дверей. А далі знову з'являлися машини, які, не поступаючись хижакам, знову починали скрегіт та вихор руху. Звідусіль височіли цегляні димарі фабрик, що викидали величезні хмари чорного диму, знищуючи все живе, затьмарюючи сонце...» (Там само. — С. 89—90).

Створивши за допомогою наведеного літературного уривка образне уявлення про наслідки промислової революції, учитель звертається до учнів із запитанням: «Яке враження справив на вас наведений уривок з твору Ч. Діккенса?» Восьмикласники відповідають, що Англія подала перед ними як щось брудне і страшне, як країна, вкрита величезними хмарами чорного диму, що виривається з численних фабричних димарів. Вислухавши подібні відповіді учнів, учитель зазначає, що наприкінці XVIII ст. в Англії говорили, що зелена Англія перетворилася в чорну Англію. В результаті яких подій в Англії відбулися такі перетворення? До яких наслідків вони привели? Школярі відповідають, що ці перетворення відбулися в результаті промислової революції. Потім співбесіда може продовжуватись так.

Учитель. Що таке революція?

Учні. Швидкі докорінні зміни в суспільстві.

Учитель. Чому ми говоримо про промислову революцію?

Учні. Тому що в промисловості відбувся перехід від ручної праці до механізованої.

Учитель. Чому машини змогли замінити ручну працю людини?

Учні. Тому що в промисловості на той час існував чіткий розподіл праці. Трудові операції максимально спростилися і їх можна було доручити машинам.

Учитель (створюючи проблемну ситуацію). Але ж розподіл праці існував і раніше, наприклад, у XVII ст. Чому ж машини витіснили ручну працю тільки наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.?

Як свідчить практика, постановка такого запитання викликає у восьмикласників певні роздуми. Витримавши паузу, вчитель наводить уривок з праці видатного англійського вченого-економіста Адама Сміта, який писав, що переважна більшість робітників, тобто тих, хто живе за рахунок власної праці, змушена виконувати найчастіше лише одну або дві трудові операції (Б и р у л е в И. М. Новая история. Часть первая. Начало нового времени... — С. 242).

Практика навчання свідчить, що навіть у підготовлених класах учні далеко не відразу знаходять відповідь на поставлене запитання. У такому разі вчителю слід звернутися до учнів з кількома додатковими запитаннями, тобто організувати невелику евристичну співбесіду.

Учитель. Чому людина змушена працювати?

Учні. Для того, щоб прогодувати себе.

Вчитель. Чи може працівник, який виконує тільки одну трудову операцію, забезпечити себе всім необхідним для життя?

Думки восьмикласників розділяються. Учитель повинен дати можливість представнику кожної з позицій висловитися та обґрунтувати свої думки. В результаті співбесіди з'ясується, що робітник може прогодувати себе та свою сім'ю за умови, якщо він працює на великому підприємстві та одержує заробітну плату за виконання однієї або двох трудових операцій. Після цього вчитель запитує, чому в Англії виникла така ситуація, коли значна кількість населення змушена була працювати за наймом. Школярі відповідають, що в цих людей не було інших засобів існування, таких, наприклад, як земля або власна ремісничка майстерня. Підбиваючи підсумки сказаного, вчитель наголошує, що широке впровадження машин в Англії було зумовлене чітким розподілом праці між працівниками, значним попитом на різноманітні товари та значною кількістю найманих працівників.

Продовжуючи урок, учитель зосереджує увагу учнів на тій обставині, що напередодні промислової революції в Англії практично зник прошарок дрібних власників. Замість них з'явилася величез-

на кількість людей, позбавлених будь-яких засобів до існування і готових працювати за наймом. Таким чином, відбулися значні зміни в соціальній структурі населення країни. «А які зміни відбулися в середовищі панівних верств населення?» — запитує вчитель. Вислухавши кілька відповідей, дотектих від істини, вчитель повідомляє, що в результаті промислової революції в Англії змінився також і панівний клас. Виникли підприємці. Вони не могли існувати без найманих робітників, які, в свою чергу, не могли існувати без підприємців. Але з інших питань їхні інтереси були протилежними. Щоб продемонструвати ці думки, вчитель може використати уривок із спогадів тогочасних робітників Джо і Джека, які зустрілися після кількох років. Коли Джо увійшов до помешкання Джека, то побачив два старі стільці, поламаний стіл на трьох ніжках, стару скриню та жмут старої соломи в кутку. Він був покритий старим брудним простираллом. Джек сидів біля вогнища і латав панчохи своєї дружини. На запитання, що він робить, Джек відповів, що розуміє — ця робота не для нього, але його бідна дружина змушена працювати на фабриці з половини шостої ранку і до восьмої години вечора. Вона так виснажується, що, повернувшись додому, нічого більше робити не може. Джек сказав також, що він уже два роки не має роботи і навряд чи зможе її знайти до кінця свого життя. У цій місцевості є достатньо роботи для жінок і дітей, а немає для чоловіків. Легше знайти сто фунтів стерлінгів на дорозі, ніж чоловікові роботу. Тепер усе стало догори ногами. Жінки змушені працювати, а чоловіки — залишатися вдома, стежити за дітьми, підмітати, варити їсти, лагодити одяг (Завадье А. С., Рахманова И. П., Гольдштейн Х. Я. Методическое пособие по новой истории [8 класс]. — М., 1978. — С. 141). Потім вчитель просить учнів пояснити, чому в Англії виникло таке становище, що жінки й діти змушені працювати, а чоловіки залишалися безробітними. В результаті обговорення під керівництвом учителя учні дійшли висновку, що масове впровадження машин призвело до того, що працівникові зовсім не обов'язково було мати високу кваліфікацію і відповідну фізичну силу. Машини замінили ручну працю. Для догляду за ними можна було використовувати і малокваліфіковану робочу силу. Таким робітникам, звісно, платили набагато менше. Підприємці завжди прагнули одержувати якомога більше прибутків. Саме тому вони були зацікавлені у використанні праці жінок і дітей.

Такий підхід дає змогу створити на уроці атмосферу високого інтелектуального напруження, що є необхідною умовою плідної співпраці вчителя та учнів.

Продовжуючи урок, вчитель зосереджує увагу учнів на тому, що в результаті промислової революції в Англії виникли нові суспільні класи: підприємці та наймані робітники. Вони не могли існувати один без одного. Але при цьому їхні інтереси були протилежні. Чоловіки часто не могли

знайти роботу. Жінки й діти змушені були працювати за надто низьку заробітну плату. Чи могла така ситуація виникнути в Англії у XVII—XVIII ст.? Після певних роздумів учні досить аргументовано відповідають на поставлене запитання. Вони, зокрема, зазначають, що в ті часи в Англії ще не було машин, які змогли б замінити ручну працю. Тому праця ремісника потребувала значної кваліфікації та відповідної фізичної сили.

Чому в ті часи в Англії не було машин? На таке запитання учні відповідають, що машин на той час просто не винайшли. Тоді вчитель пропонує нове запитання: «А які передумови потрібні для того, щоб були винайдені та впроваджені у виробництво машини?» Досвід переконливо свідчить, що школярам дуже важко робити так звані зворотні висновки. Учнів треба навчати цього. Без сформованості такого вміння їм важко досягти належної глибини історичних знань. Вчитель має поступово підвести школярів до необхідних висновків за допомогою цілої низки додаткових запитань. Співбесіда може мати приблизно такий вигляд.

Учитель. Чому у XVIII ст. машини змогли замінити ручну працю людини? Яке значення при цьому мав розподіл праці між працівниками?

Учні. В результаті розподілу праці трудові операції максимально спростилися. Саме тому їх можна було механізувати.

Учитель. Чим же пояснити, що у XVI—XVII ст. в Англії не існувало чіткого розподілу праці?

Учні висловлюють різноманітні, часто протилежні думки. Після невеликої дискусії під керівництвом учителя вони доходять висновку, що в ті часи в Англії існувала велика кількість дрібних власників (селян, ремісників), які виконували майже всі трудові операції, виготовляючи той чи інший товар. Саме тому механізувати їхню працю було неможливо.

Потім вчитель пропонує школярам пояснити, чому використання ручних знарядь праці та відсутність її розподілу зумовлювали існування великої кількості дрібних господарств як ремісничого, так і сільськогосподарського характеру. Таке запитання знову ставить учнів у доволі складну розумову ситуацію.

Учитель пропонує учням пригадати, що таке «продуктивність праці». Вони повинні також порівняти продуктивність ручної праці і механізованої. Учні доходять висновку, що продуктивність праці машин набагато вища, ніж продуктивність ручної праці. Але ручні знаряддя праці ефективніші в невеликих господарствах, а машини — на великих підприємствах.

Після цього вчитель пропонує учням пояснити, яким же чином в Англії виникла велика кількість людей, позбавлених будь-якої власності і змушених працювати за наймом, а потім робить відповідний висновок.

(Далі буде.)